
В.І. Гадяцький,
кандидат філософських наук,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ

ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

1. Сутність тоталітаризму.

Тоталітаризм, на нашу думку, є системним явищем – сукупністю елементів, найнеобхідніші з яких характеризують особу, соціум, глобальний соціум з нерозчленованими структурами, з недостатньою автономією елементів для повноцінного розвитку, поглинання суб'єкта не обов'язково державою, а й недержавними структурами. Це також є комплексом ідей, світобачення, рисою суспільної свідомості. Виходячи з позиції системності, необхідно вбачати взаємозв'язок між екзистенціальними, соціально-психологічними, доктринальними, суспільно-політичними та іншими аспектами тоталітаризму, об'єктивними та суб'єктивними факторами. Потрібен комплексний аналіз причин виникнення та подолання тоталітаризму у трьох головних іпостасях – особистісному, соціальному, геополітичному.

Існуючий погляд на тоталітаризм дещо догматичний: або він є (тоді 6 ознак), або його нема; або демократія, або тоталітаризм. Його може не бути у суспільстві в цілому, але бути в окремих анклавах (корпораціях, кланах), він може залишатись на рівні індивідуальної свідомості, а може – на рівні масової психології. Тоталітаризм – як хвороба: то вона проходить, і організм одужує, то знову повертається.

Зло соціальне, як і зло індивідуальне, міститься в кожному соціумі і в кожній особистості, хоча, звичайно, в різних пропорціях, а не в різних купах з добром і злом. Поняття, категорії повинні бути гнучкими для відображення складної реальності, а вона – завжди єдність суперечностей, це реальність, що перебуває в процесі перетворення, становлення, зміни, а, отже, поєднує риси різних елементів різних систем. Тоталітаризм – це примітивізм, дисгармонія, розпад, деградація. Протилежність тоталітаризму – досконалість, гармонія, розвиток, оновлення. Подолання тоталітаризму – це рух до органічної, живої цілісності, що розвивається. Тоталітаризм схожий на величезну амебу з не розчленованими частинами з бідністю внутрішньої структури, відсутністю взаємодії елементів. Наслідок – проста і примітивна структура чи істота виявляється нездатною до досконалого розвитку. Чим більше факторів тоталітаризму поєднується разом, підсилюючи один одного, чим менше факторів, що блокують негативні симптоми, тим жорсткішим стає цей режим.

Віруси тоталітаризму адаптуються до умов ХХІ ст., набувають нових ознак; треба розпізнавати нові форми тоталітаризму, а не спокушатись ілюзіями, що його подолано. Т.Адорно наводить висловлювання Х.Лонга: “Якщо коли-небудь в Америці з'явиться фашизм, то він буде називатись антифашизмом” [1, 346].

2. Екзистенціальні причини тоталітаризму та його подолання.

Причини тоталітаризму криються не тільки в соціально-економічних і політико-ідеологічних факторах, корені його знаходяться глибше – на екзистенціальному рівні, соціально-психологічному, а, може, й біологічному. “Доктрина є тільки зовнішня оболонка й ідеологічне виправдання інстинкту зла, що дремає в душі людства (...) Де цей дух зла стає активним і шукає прояву, він легко знайде собі виправдання і в інших доктринах” [2, 408].

З точки зору В.Райха, фашизм є породженням не стільки економічних і політичних обставин, скільки він є виразом ірраціональної характерологічної структури звичайної людини, первинні біологічні потреби якої пригнічувалися протягом багатьох тисячоліть.

“Фашизм лише служить організованим політичним виразом характерологічної структури середньої людини...” [3, 12]. Масове суспільство породжує відчужених людей і масові некрофільські пристрасті, – потенційну опору тоталітаризму. Місце харизматичного диктатора займають поп-зірки і система масового маніпулювання, анонімний авторитет. “Садистська особистість, яка може при бажанні вести себе як тиха і навіть мила людина, в тоталітарному суспільстві (...) може перетворитися на суцього диявола” [4, 126]. Причина деструктивності – хибність соціальної структури.

Поширеність психічної агресії в тоталітарному суспільстві – від тотальної несвободи, залежності людини від репресивно-бюрократичної машини, суспільної атмосфери, численних обмежень. Людина, нездатна виступити проти молоха державного зла, витісняє своє безсилля агресією на людях чи тваринах, ще слабших від себе.

З.Фрейд, слідом за Лебоном, вживав термін “психічна інфекція” [5, 35]. Натовп перебуває під гіпнотичним впливом об’єкта поклоніння і самого натовпу. Тоталітарна людина – це не тільки колишні гітлерівські чи сталінські фанатики, це феномен і соціально-політичний, і загальнокультурний. Футбольні чи попсові фанати – тип сучасної тоталітарної людини. На естрадно-політичних майданах квазірелігійна потенція обоженування поп-зірок перетворюється на політдемагогів. Це не звільнення від тоталітаризму, а його трохи розмальований різновид.

Тоталітаризм – феномен масового психозу. “Політичні масові рухи нашого часу, – писав К.Юнг, – являють собою психічні епідемії або, інакше кажучи, масові психози” [6, 238]. Тоталітарна особистість – однобока, одномірна, духовно рахітична. Вона не розвинула всебічно і гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала, не вміє адекватно-критично оцінювати світ і себе у світі. Подолання тоталітаризму на екзистенціальному рівні – це розвиток всебічної і цілісної, рефлексуючої і самопрограмуючої культурної особистості; самореалізація виводить з депресії, збочених звичок, агресії та конформізму. Вільна людина розвивається через розв’язання внутрішніх суперечностей, що надає їй органічної цілісності.

Ключ до подолання тоталітарних тенденцій на рівні особистості – у доступі до всебічної та альтернативної інформації, критичний аналіз всього і вся. При всіх потенційних можливостях доступу до безмежного масиву інформації, переважна більшість людей здобуває майже всю інформацію від телебачення, що бере матеріал для новин від одних і тих самих інформагенцій. Це створює основу для неототалітарних тенденцій у соціумі, в індивідуальній та колективній свідомості. Маніпулювання масовою свідомістю в період виборів: головні фальсифікації відбулись вже тоді, коли людей “начиняли” одноманітною політрекламою. Наймогутніша інформаційна зброя – телебачення – перебуває “в кишені” олігархату, і саме він формує світогляд сучасної людини, який виявляється деформованим у бік його інтересів. Некритичне сприйняття інформації дає ефект зомбування. Власна позиція можлива тільки на основі зіткнення альтернативних оцінок, різних точок зору. Отже, вихід – у розширенні джерел інформації за межі телебачення: інтернет, преса, радіо, наукова і критична література, дискусії, що розвивають власне мислення.

3. Соціальні причини тоталітаризму та механізми його подолання.

Які причини виникнення тоталітаризму? Чи можна його уникнути? Як його подолати? Причина цього складного явища багатоаспектна, вона складається із сукупності відносно самостійних і водночас взаємозалежних причин, що містяться у різних сферах суспільного життя й утворюють своєрідний причинно-наслідковий ланцюг. Часткові причини врешті-решт субординовані відповідно до взаємовідносин сфер соціуму, в конкретній же ситуації первинні й вторинні причини можуть мінятися місцями. Важливо вичленити таку ланку причинно-наслідкового ланцюга, яка найбільшою мірою піддається усвідомленому втручання соціального суб’єкта з метою попередження або ослаблення негативних наслідків.

Особливе значення в настанні або запобіганні тоталітаризму має нерозвинутість або, навпаки, зрілість, стійкість і гнучкість політичної системи й політичного режиму. Політична

система епохи сталінщини не мала механізмів зворотного зв'язку між класами, партією та її лідерами. Не було інститутів, що запобігають концентрації влади. Незрілість політичної системи виявилася вирішальною причиною переродження режиму на тоталітарний.

Отже, у встановленні тоталітаризму фундаментальними є причини економічні й соціально-класові, а вирішальними — політичні, пов'язані із незрілістю політичної системи нового суспільства. За такою самою логікою, відзначає С.Федорів у книзі “Вилучити нашу власність у бюрократії”, – фундаментальні аспекти подолання сталінського тоталітаризму полягали у радикальних економічних реформах, суть яких — “вилучити нашу власність у бюрократії”. Центральний і вирішальний момент цього процесу — радикальні політичні реформи, реконструкція політичної системи в напрямку її всебічної демократизації.

Найявний характер розвитку зумовлений спадщиною тоталітаризму – страхом, пасивністю, безініціативністю, неорганізованістю людей в боротьбі за свої економічні та політичні права, за розподіл власності в інтересах більшості. Конкретний варіант суспільства, що модернізується, міг би бути (і може бути) іншим, якби у народу була відповідальність за долю змін. Йдеться про соціальну активність у суспільному процесі з метою реалізації своїх інтересів. Постійна і наполеглива активність людей виступає фактором еволюційного розвитку, котрий є оптимальним на відміну від революційних стрибків, коли довготривала пасивність змінюється екстремізмом, а той – руйнацією і поверненням старого зла в новій формі.

4 . Тоталітаризм і неототалітаризм.

Чому тоталітарна держава може трансформуватися не в демократичну, а в олігархічну? Олігархія ближче, вигідніше правлячому класу, вона не пориває зі спадщиною старого тоталітаризму, хоча позірно може від нього відмовлятися. Номенклатурно-кримінальний псевдолібералізм стає ідейно-пропагандистською основою легалізації корупційних та тінювих капіталів, розграбування держвласності під вивіскою приватизації. Відсутність організованої масової боротьби – головна причина непроведення справжньої демократизації суспільства, замість чого відбувається модернізація тоталітаризму оновленої форми.

Альтернатива номенклатурно-мафіозним реформам – зміни суспільства на основі перетворення переважної більшості громадян у реальних власників засобів виробництва та широкої демократизації всього суспільного життя.

Олігархічний капіталізм створений штучно, як оновлений варіант старого тоталітаризму, як результат його дезінтеграції, подрібнення, модернізації. Він має не ринкове походження, а адміністративно-бюрократичне – сприяння корумпованих чиновників і тоталітарної держави. У цьому – ще один вузол старого і оновленого тоталітаризму.

В неототалітарно-клановому суспільстві на зміну тотальному контролю з боку держави приходять тотальний контроль з боку кланово-корпоративних структур. Тому недостатньо реформувати тільки економічну основу – роздержавити державно-бюрократичну власність. Потрібна глибока і всебічна демократизація соціуму і держави, розбудова громадянського суспільства. Для справжнього подолання тоталітаризму необхідна зміна культури в найширшому розумінні цього слова – від економічної системи до самосвідомості і політичної культури особистості, правлячого класу, народу в цілому.

Ознаки неототалітаризму:

- захоплення держвласності номенклатурно-кримінальними структурами під приводом приватизації;
- авторитарні тенденції у політиці, виродження виборів до фарсу;
- монополізація ЗМІ в руках олігархів; маніпулятивна система впливу на громадян;
- невиплата зарплат;
- багатотисячна кількість в'язнів, тортури в правоохоронній системі;
- тотальна корумпованість політичного і суспільного життя;
- фактична відсутність суддівської влади;

– контроль над особистістю з допомогою нових інформаційних політехнологій та технічних засобів;

– маргіналізація суспільства в результаті розвалу виробництва; небезпека неототалітаризму посилюється масовою люмпенізацією внаслідок номенклатурно-кримінального реформування соціуму;

– криза ідеології, культури, віри.

Основа тоталітаризму – людина без власності, що робить її економічно залежною. Але наявність приватної власності в її мафіозно-монопольній формі не змінює справи, не виводить за межі тоталітаризму, а тільки змінює його форму. Подолання тоталітаризму повинно бути дійсним, а не зовнішнім. Якщо у більшості людей нема власності, то нема й свободи, а, отже, зберігається перетворена форма тотального контролю над особистістю – з боку держави або тіньових структур.

Телебачення доби неототалітаризму – елемент тотальності. Десятки жагучих суспільних проблем ігноруються. Брехня – атрибут тоталітаризму, різновид ідейного насильства. Подолання інформаційно-маніпулятивного тоталітаризму – це подолання маніпулятивних технологій на рівні особистості, соціуму і глобального соціуму. Подолання неототалітаризму, формування демократичної влади потребує особистості, яка прагне істини.

5. Небезпека глобального тоталітаризму та його нейтралізація.

Загроза глобального тоталітаризму впливає з сучасних тенденцій до глобалізації в умовах однополярного світу. Відсутні справжні противаги загрозі глобального тоталітаризму. Це нагадує існування держави в умовах однопартійної системи: вона прямує до тоталітаризму, бо відсутня справжня політична конкуренція і противаги на шляху узурпації влади. Якщо тоталітаризм – дітище індустріального ХХ ст., то постіндустріальне технотронне суспільство створює ще більшу загрозу тоталітаризму.

Наміри що б то не було переробити світ з застосуванням насильства, за однією схемою – характерна риса тоталітаризму. Демократичний месіанізм – загроза планетарного масштабу, оскільки домінує месіанство, що спирається на інформаційну, військову, фінансово-економічну експансію, а термін “демократія” перетворюється на декор. Тотальним стає контроль глобалізованих ЗМІ, підпорядкованих світовій фінансовій олігархії, над свідомістю і підсвідомістю більшості землян. Гігантоманія збільшує небезпеку та вірогідність глобального тоталітаризму.

Оцінки Бжезінського ролі США у світі щодо “глобального панування”, “світового панування”, “глобальної системи явно американського покрою”, “глобального верховенства” [7, 47, 13, 54]: “Америка стоїть у центрі взаємозалежного всесвіту, такого, у якому влада здійснюється (...), зрештою, з єдиного джерела, а саме: Вашингтон, округ Колумбія. І саме тут повинні вестися політичні ігри у сфері влади, причому за внутрішніми правилами Америки” [7, 40–41].

Економічна основа тоталітаризму на глобальному рівні – закриті фінансово-економічні організації з наддержавними органами, що є інструментом ще більш закритих організацій, які претендують на світове панування, яким нема противаг і які майже не фігурують у легальній політиці. Наддержавні структури “схопили” світову торгівлю квотами, умовами, цінами тощо, вільна торгівля обмежена, все диктують невидимі організації-фантоми. Зовнішня експансія під вивіскою боротьби з тероризмом і встановлення демократії є проявом тоталітарних рис режиму, що претендує на світове лідерство. Тотальна сітка міжнародних організацій, фондів, грантів своєю метою має начебто місіонерську допомогу у демократизації інших країн, а фактично існує для тотального контролю за всіма країнами, організаціями, політичною та інтелектуальною елітою.

Небезпідставними є припущення про тоталітарні тенденції та елементи в сучасних західних політичних системах, насамперед, американській. Це виявляється в контексті

“боротьби з тероризмом” як приводом для антидемократичних трансформацій. Різко критично про це писав О.Зінов'єв: “Я називаю сучасний стан західного світу не тільки посткомуністичним, а й постдемократичним... Це тоталітарна демократія, або демократичний тоталітаризм” [8].

Зміцнення і розширення імперії за рахунок вступу у підконтрольні США військові блоки веде до гігантоманії, збільшує загрозу глобального тоталітаризму, бо домінуюча країна в умовах однополярного світу залишається без стримувань і противаг, без альтернативної сили, демократія – ширмою для антидемократичних порядків у світі, “підтримка демократії” – формою експансії через насадження маріонеткових режимів.

Якщо США витратили півтрильйона доларів на збройну, насильственну зміну політичного керівництва в чужій країні (війну в Іраку), то для них не є проблемою застосування дешевших і результативніших технологій “кольорових революцій”. Політична система, що не запровадила західну модель демократії, виявляється стійкішою до зовнішніх впливів. Таку державу неможливо приручити. Це – серйозний аргумент проти універсалістської моделі західної демократії. Можливо, вона тому й не сприймається усіма, що об'єктивно це зберігає країну від зовнішньої залежності.

Солдатів армії можливого глобального тоталітаризму формує масова культура, комп'ютерні ігри, шоу-бізнес, технізація і віртуалізація вбивств. Війна сприймається як продовження і різновид комп'ютерних розваг. Це схоже на факт, згаданий у книзі Х.Арендт про вбивство пострілом через дірку у таборах смерті [9, 506]. “Впровадження демократії” бомбардувальниками і “кольоровими революціями” – це насадження підконтрольних режимів, тенденція до створення світової тоталітарної імперії, яка, на щастя, нездійсненна, бо суперечить фундаментальним закономірностям розвитку соціуму.

Які об'єктивні процеси можуть привести до розпаду США, до еволюції американського неототалітаризму? Подальша експансія і набуття імперією надкритичних розмірів? Демографічні і расові проблеми – майбутній паритет білого і негритянського населення? Суперечності між олігархічними кланами по лінії північ-південь з повторенням чогось на зразок громадянської війни ХІХ ст.? Наївно було б думати, що США та його протекторати – це новітній тисячолітній рейх. Суперсистема світового експансіонізму, за яким простежується тенденція до постмодерного неототалітаризму, розвалиться під тягарем власних злочинів. Є об'єктивні процеси розвитку і старіння цивілізацій, розпаду імперій. Потенційній загрозі глобального тоталітаризму треба протиставити багатополярну модель, де не буде домінування однієї наддержави під вивіскою глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Теодор. Исследование авторитарной личности. – М., 2001.
2. Франк С.Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии // Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992.
3. Райх В. Психология масс и фашизм. – СПб., 1997.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1998.
5. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “я” // Фрейд Зигмунд. Избранное. – Кн. 1. – М., 1990.
6. Юнг К.Г. Психология нацизма // О современных мифах. – М., 1994.
7. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). – М., 1998.
8. <http://www.km.ru/conference/index.asp?data=30.06.2005+13:00:00&archive=on>
9. Арэндт Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002.